

PAPER DETAILS

TITLE: İmâm Mâtürîdî'nin Hak ve Hakikat Tasavvuru

AUTHORS: Emine ÖGÜK

PAGES: 71-98

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1184650>

İmâm Mâtürîdî'nin Hak ve Hakikat Tasavvuru

Imâm Mâtürîdî's Imagination of Reality and Truth

Emine Ögük

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Kelam Ana Bilim Dalı
Tokat | Türkiye
emine.oguk@gop.edu.tr

Assoc. Prof., Tokat Gaziosmanpaşa University
Faculty of Islamic Sciences
Department of Kalam
Tokat | Turkey
orcid.org/0000-0001-6306-1730

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Arařtırma Makalesi
Geliř Tarihi | 13 Nisan 2020
Kabul Tarihi | 15 Mayıs 2020
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2020

Article Types | Research Article
Received | 13 April 2020
Accepted | 15 May 2020
Published | 30 June 2020

Atıf | Cite as

 g k, Emine. "İmâm Mâtürîdî'nin Hak ve Hakikat Tasavvuru [Imâm Mâtürîdî's Imagination of Reality and Truth]". *Tokat İlmiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2020), 71-98.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.3876196>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
This article, has been scanned by iTenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright  

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences.
Tokat | Turkey.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

İmâm Mâtürîdî'nin Hak ve Hakikat Tasavvuru

Öz: Evrenin yapısını ve işleyişini belirleyen temel ilkelerin dayandığı dinamikler olması itibarıyla düşünce ve eylemlerin ve her tür muamelenin doğruluk ve gerçekliklerini ifade eden hak ve hakikat kavramları, İslam'ın önemli değerlerini temsil etmesi dolayısıyla önem kazanmakta, hakikat arayışı içinde olan kişilerin hangi zaviyeden meseleye yaklaşması gerektiğine dair önemli ipuçları taşımaktadır. Hak/hakikat bilinci sadece teorik boyutuyla ön plana çıkan fikrî bir düzleme değil, aynı zamanda uygulama sahasına taşan şumüllü bir etki alanına da sahip olduğu için, kendisini doğru şekilde temsil noktasında insanlara sorumluluk yüklemektedir. Bireysel ilişkilerin tanzimi kadar toplum düzeninin tesisi ve toplumsal ilişkilerin devamının temini açısından da büyük bir kıymete sahip olan hak, hakikat ve hikmet kavramlarının birbiriyle kurdukları ilişkinin tespiti ve bu kavramlar yoluyla açığa çıkması beklenen düşünce örgüsünün keşfedilmesine ihtiyaç vardır. Bunun için doğru şekilde analizine ve ilişki içinde bulunduğu kavram ağının çözülmesi gerekmektedir. Hiçbir kişi ve kurumun kendisinden vazgeçemediği ve aynı zamanda günümüz insanının birçoğunun ihlalden şikâyetçi olduğu bu mahiyetler, Mâtürîdî'nin ufkunda zengin bir açılıma kavuşmuştur. Makalemiz, Mâtürîdî penceresinden bu konuların analizini, birbirleriyle ilişki biçimlerini ve taşıdıkları vasıfları tespit ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İmâm Mâtürîdî, Hak, Hakikat, Hikmet.

İmâm Mâturidî's Imagination of Reality and Truth

Abstract: Since the fundamental principles that determine the structure and functioning of the universe are dynamics, the concepts of rights, expressing the truth and all kinds of treatment, gain meaning because of representing the important values of Islam, which people seeking truth should approach the issue, carries important clues about. The consciousness of reality/truth is not only an intellectual plane that stands out with its theoretical dimension, but also has a shady domain that extends into the field of application, it imposes responsibility on people in the right representation point. There is a need to identify the relationship between the concepts of right, truth and wisdom, which are of great value that is expected to be revealed through these concepts and to discover the weave formed by the concepts of right, truth and wisdom, which are of great value in terms of establishing social order and maintaining social relations and exploring the thought pattern that is expected to be revealed through these concepts. For this, it is necessary to analyze the concept network in which it is related. These attributes, which no person and institution can give up on themselves and at the same time complain about the violation of many of today's people, have attained a rich opening on the horizon of Mâturid. Our article aims to identify and evaluate the analysis of these issues, their relationship with each other and the qualities they carry from the Mâturîdîan window.

Keywords: Kalâm, Imâm Mâturîdî, Rights, Truth, Wisdom.

Giriş

Her şeyin ilahî düzlemde kendisinden beklenen nihaî gaye olması yönüyle hak/hakikat kavramı, insan davranışlarının ve tabiatta insan eliyle kurulu olan düzenin kendisine yaklaştığı oranda kıymet ifade ettiği bir zenginliğe sahiptir. İnsanın yeryüzündeki serüveni hakikati aramakla başlar. Öyle ki hak, insanları bir araya getirip üzerinde ittifak etmelerini sağlayacak yegâne unsurdur. Hak ve adalet, Allah tarafından kullarına emredilmiştir. Çünkü o, doğala ve fitrata en uygun olan sabiteleri ifade eder. Kur'an'da 200 küsur âyette geçen hak kavramı, hakkın önemine işaret etmekte, Peygamberlerin gönderilme gerekçeleri arasında, hak ve adaletin temin edilmesi önemli bir yer işgal etmektedir.¹ Yine Peygamberler risalet görevleri boyunca hak ve adalet mücadelesi içinde olmuşlardır.²

Hak kavramı ile hakikat sözcüğü arasında çok yakın bir ilişki vardır. Zira hakikat kavramı, “gerçek, sabit ve doğru olmak” anlamlarına gelen *ḥaqq* kökünden türetilmiştir.³ Yine hak kelimesinin manaları içinde yer alan “işin hakikati”⁴, “bir şeyin hakikatini doğrulamak”⁵ anlamları, hakkın hakikatten ayrı düşünülmemeyeceğini göstermektedir. Mâtürîdî tarafından tanımlandığı şekliyle de bu kavram hakikat sözcüğüyle adeta özdeştir. Zira Mâtürîdî hakikati, “hakka isabet” olarak tanımlar.⁶ Hak kavramı ayrıca yapılan her işin mâna ve gayesini anlatan “her şeyi yerli yerine koymak” anlamındaki hikmet⁷ kavramıyla yakınlaşmakta ve adeta

¹ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), el-Hadîd 57/25.

² Açıklama için bk. Aydın Kudat, “Hak ve Hukuk Kavramları Üzerinde Bir Değerlendirme”, *ADAM Akademi* 4/2 (2014), 87.

³ Seyyid Şerif Cürçânî, Ebû'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, “Hakk”, *et-Ta'rifât*, nşr. Muhammed Sıddîk el-Minşavî (Kahire: Dârü'l-Fazile, 1888), 79; Zebidî de hakikatin başlıca anlamlarını “gerçek (sabit) ve sabit olan şey, maksada uygun düşen söz, asıl gerçek, dilde asıl olarak hangi anlam için konulmuşsa o anlamı ifade etmek üzere kullanılan lafız” şeklinde sıralamıştır. Bk. Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebidî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, “Hak”, nşr. Mustafa Hicazî (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1989), 25/171-172, 182.

⁴ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâhu tâcü'l-lügati ve sihâhu'l-'arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dârü'l-İlmi'l-Melâîyn, 1984), 4/1460-61.

⁵ Ebu'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-lüga*, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsin (Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1994), 2/286-287.

⁶ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, nşr. Bekir Topaloğlu vd. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 1/59.

⁷ Hikmet sözcüğü Arapçada “bilmek, anlamak, engellemek, alıkoymak, sakındırmak, kontrol etmek, kayıtt altına almak, sağlam olmak, hükmetmek” gibi anlamlara gelmektedir. Bk. İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerîya, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*, nşr. Abdüsselam Muhammed Hârûn (Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.), 2/91; Ebû'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî, *el-Külliyât: Mu'cemu fi'l-mustalahâti ve'l-furûki'l-lugaviyye*, nşr. Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısri (Bey-

hak ve hikmet kavramlarından her biri belli bir örgü halinde ne, niçin ve nasıl sorularına cevap oluşturarak birbirini tamamlayan bir yapıya dönüşmektedir. Hikmet kavramını, “isabet etmek, her hak sahibine hakkını vermek ve her şeyi yerli yerine koymak” şeklinde hak ve adalet kavramlarının anlamlarını muhtevi bir genişlikte tanımlayan Mâtürîdî⁸, bu kavramın hüküm, adl, hak ve hakikat sözcükleriyle olan ilişkisine dikkat çekmiştir.⁹ Onun anlayışında hikmet, insan ve evrendeki yaratılış düzenine işaret eder. Söz konusu düzen içinde hikmet düşüncenin dış dünyadaki nesnelere uygunluğunu ifade eden hakka/hakikate isabetin adı olmaktadır. Buradaki isabet varlıkların bütün kuvvet ve azâlarıyla her ne için yaratılmışlarsa ona uygun hareket etmesidir. Hakikati olmayan bir şeyin gerçekliğinden de söz edilemez. Böylece hikmet objektif bir kavram olan hakka isabet yoluyla sağlanmış olur.

Toplum düzeninin tesisi ve toplumsal ilişkilerin devamının temini açısından büyük bir kıymete sahip olan hak, hakikat ve hikmet kavramlarının birbiriyle kurdukları örgüyü çok iyi tanzim eden Mâtürîdî mevcut, sabit, doğru, gerçek, kesin, içinde şüphe olmayan şey anlamlarına gelen hak sözcüğünü,¹⁰ “akla göre doğruya yakın olma” ve “Allah’ın layık görüldüğü hal” şeklinde tanımlamıştır.¹¹ Bu tanımda hakikat ile ilahî sistemin mutabakatı dikkat çekmektedir. Allah’ın peygamberleri vasıtasıyla kullarına gönderdiği emir ve yasakların temelinde hakikat ve hikmet vardır. Bu demektir ki vahiy diliyle ifade edilen hakikatler ve bu hakikatlerin tam olarak bilinmesi hikmet olarak karşımıza çıkar. Hikmeti keşfetmek de hakikat çizgisini takip etmekle mümkündür.

Mâtürîdî’nin kullandığı hikmet kavramında, hakikat düzleminde gayeye ve akla uygunluk bulunduğu dair işaretler vardır. Zira her şeyi yerli yerine koymak, her şeyin yerini bilmeyi, her hak sahibine payını

rut: Müessesetü’l-Risâle, 1993), 380, 382; İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2003), 4/186.

⁸ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, tahkîk ve notlandıran: Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, 2005), 52, 61; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/597.

⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 152. Kavramın ilişkili olduğu sözcüklerle ilgili geniş bilgi için bk. İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 4/186-188; Ebû’l-Bekâ, *el-Külliyât*, 380.

¹⁰ Zebidî, *Tâcü’l-‘arûs*, 25/166; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 4/186; Cevherî, *Tâcü’l-lügâ*, 4/1460-1461. Kur’ân-ı Kerimde türevleriyle birlikte iki yüz seksen beş âyette geçen “hak” kavramı sözlükte, gerçek/hakikat, adalet, doğru, realite gibi anlamlara gelmektedir. Bk. Yûnus 10/4. Fiil olarak kullanıldığında ise, bir şeyin gerekli/vacip olması, gerçekleşmesi, kalıcı olması, bir şeyi tasdikleme anlamlarına gelir. Bk. İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “hak” md.

¹¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 5/351.

vermeyi ve kimsenin hakkını eksik bırakmamayı, her şeyi kendi mahiyetine uygun bir şekilde oluşturmayı ve her şeyin gerçekliğine ve her şeyde uygun olana isabet etmeyi gerektirir.¹² Burada geçen isabet kavramı hikmetin tanımında önemli bir yer işgal eder. Çünkü hikmet aynı zamanda doğruya, gerçeğe,¹³ en uygun olana¹⁴ isabet etmek demektir.¹⁵ O'na göre belli bir amaç ve hikmeti gerçekleştirmek için yaratılan tabiatta¹⁶ Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşen fiiller âhenkli ve düzenli bir şekilde hikmete uygun olarak sürüp gitmektedir.¹⁷ Bu anlamda hikmet kainatın yaratılış gâyesini oluşturmaktadır ki Mâtürîdî de evrenin hikmet dışı, amaçsız ve gayesiz bir temel üzerine kurulmuş olmasının mümkün olamayacağını söyler.¹⁸ Yaratıcıdan hikmete aykırı bir fiil meydana gelemeyeceği için Allah'ın fiilleri de hikmete uygundur.¹⁹ Bu da demektir ki sınırsız ilim sahibi olan yaratıcı kusursuz bilgisiyle âlemi yaratmış, bu yolla zâtında bulunan hikmet, yaratması sonucu meydana gelen kâinata sirâyet etmiştir. Bu durumu Mâtürîdî, tabiatta gözlenebilen her şeyde mutlaka akıllara hayranlık veren bir hikmet vardır²⁰ sözleriyle ifade eder. Burada hikmet Allah'ın âlemi yaratış keyfiyetiyle ilgili bir yöneme tekâbül etmekte, beşerî hikmet ise kaynağını ilâhî hikmetten almaktadır. Dolayısıyla insan ilâhî hikmeti öğrendiği, ilâhî hikmetin eseri olan kâinat düzenine uygun davrandığı ölçüde hikmete ve dolayısıyla da hakikate yaklaşmaktadır. Bundan dolayı insanın hikmet inşa etmesi mümkün görünmemektedir. Mâtürîdî de hikmet inşa etmeyi “insanın ilâhî hikmeti kendi aklı üzerine kurmayı denemesi” şeklinde ifade etmekte ve eleştirmektedir.²¹ Bu bilgiler ışığında Mâtürîdî'nin hikmet öğretisinin temel ilkelerini vaz etmek mümkündür. Buna göre hikmetin nihaî kaynağı Allah'tır. İnsan ise kendi

¹² Hikmet tanımının bu açılımları için bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 61, 152, 192, 487, 488.

¹³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 487; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/ 277.

¹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 488.

¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 61. Hikmetin isabet kavramıyla olan bağlantısı noktasındaki açıklamalar için bk. Hanifi Özcan, “Mâtürîdî'ye Göre “Hikmet” Terimi”, *İslâmî Araştırmalar*, 2/6 (Ocak 1988), 43.

¹⁶ Mâtürîdî'ye göre evrenin bir bütün olarak varoluş amacı ve hikmeti olduğu gibi (Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 6, 17) tabiatta tek tek var olan her şeyde mutlaka bir hikmet ve yaratıcıya işaret vardır. Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 35.

¹⁷ Mâtürîdî'ye göre tabiat âhenk ve düzeniyle ve zıtları içinde barındırmasıyla yöneticisinin kudretine ve hikmetine işaret etmektedir. Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 50, 58.

¹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 5.

¹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 70, 151, 192, 273; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/296-301; 8/277.

²⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 35.

²¹ Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 354.

başına bir hikmet vaz etme inisiyatifine sahip olmayıp, bu ilahî inşaya yaklaştığı oranda hikmetli sayılmaktadır.

Allah'ı adil ve hakim şeklinde nitelendirdiğimizde, O'nun çirkin bir fiil işlemediğini, her şeyi yerli yerinde ve hak üzere yarattığını ifade etmiş oluruz. O zatının gereği, hikmetsiz iş yapmaz. Fiilleri hür olarak belli bir gaye, hikmet ve maslahata mebnidir. Dolayısıyla O, hak ve adaletin kaynağı olduğu kadar hikmetin de kaynağıdır. Mâtürîdî evrenin sadece yok olmak için var edilmesi örneğinde olduğu gibi amaçsız yaratılmadığını ve hikmet dışı bir temel üzerine kurulmadığını ve bunun insan aklıyla idrak edilebileceğini ifade etmektedir. Yine o insanın hikmete vasıl olma potansiyeline sahip olduğuna inanır. Bunun için gerekli olan en temel şey akıldır. Mâtürîdî'ye göre akli yerinde olan herkesin, davranışlarıyla hikmet yolundan ayrılmaması beklenir.²² İşte varlığını anlamlandırarak var oluş gayesine ve pek çok hayra²³ ulaşmasına vesile olan hikmete vasıl olan kişi aslında dünyada sahip olabileceği en büyük değere kavuşmuş demektir. Bu itibarla düşünen insan için hikmet arayışı beşeriyetin en önemli uğraşlarından biri olarak kabul edilmiştir.²⁴

Şu halde Allah tarafından yaratılan evren ve insanın yapısındaki kemali ve yaratılış inceliklerini keşfeden kişi, onlardaki hikmet tezahürlerine muttali olacak, buradan hareketle hikmete ulaşacaktır. Bu yorum hikmetin yaratıcının en temel özelliklerinden biri olduğunu, yaratıcıyla hikmet sıfatını birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını göstermektedir.

Hak ve hikmet kavramları arasında birinin varlığı diğerlerini gerektirecek ölçüde sıkı bir bağ vardır. Bu kavramlar birbirlerinin ya önkoşulunu ya da sonucunu oluştururlar. Soyut ve felsefî anlamda değil, somut ve dini anlamda hakikati ifade eden bir sözcük olan hak,²⁵ hakikat ve adaletin ön koşulu kabul edilmiştir.²⁶ Dolayısıyla herkes haklarını kullanırken adalete riâyet etmelidir. Adil olmayan bir kişinin hakkaniyetli olması düşünülemez. Hak kelimesinin anlamları arasında hikmet sözcüğüne de yer veren Mâtürîdî bir şeyin hakikatinin yaratıcının o şeyde mevcut kıldığı ve kullarına layık gördüğü manayla bütünleştiğine dikkat çekmiştir. Adalet ve

²² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 79.

²³ "... kime hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiştir." Bk. el-Bakara 2/269.

²⁴ Bayram Ali Çetinkaya (ed.), *Akademide Felsefe Hikmet ve Din* (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014), IX.

²⁵ Mâcîd Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri* (İstanbul: Litera Yayıncılık 2004), 34.

²⁶ Benzer izahlar için bk. Yonca F. Yücel, "Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme", *TBB Dergisi* 91 (Kasım 2010), 339.

hikmet beraberinde hakka açılan pencereler gibi düşünülmemekte, hikmet ehli bir kişiden hakikate aykırı söz ve davranışların sadır olması beklenmemektedir. Burada hakikat ile ilahî yaratma arasındaki mutabakat dikkat çekmiş, vahyin hakikatının hikmet ve adaletten ayrı düşünülmemeyeceği görülmüştür. Şu halde başta yegâne mutlak hakikat olan yaratıcı olmak üzere bütün ilahî vahiyler ve Kur'an'ın bizzat kendisi hak ve hakikati temsil etmektedir. Hikmetli ve hakkaniyetli hüküm ise her şeyin yerli yerinde olduğu, taraflardan hiçbirine haksızlık yapılmadığı hüküm demektir. Hak herkesin her türlü kararında uyması gereken bir genel ilkeyi ifade eder. Hakkın önemi hakikate açılan pencere olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak hakkın sadece hüküm merkezli bir karaktere sahip olmayıp, aynı zamanda hikmet merkezli bir yapı arz ettiği dikkatlerden kaçmamalıdır. Mâtürîdî'nin hem dindarlık anlayışında ve hem de tabiat ve içindekilerle olan iletişimde, hikmete ve hükme dayalı bakış açısının izlerini yakalamak mümkündür. Din sadece rasyonel yönü olan bir yapı olmayıp aynı zamanda duygu ve estetik boyutlara da sahip bir olgudur. Aksi bir duruş kaos ve kargaşaya neden olmaktadır.

Hakikati arama gayreti, Mâtürîdî'nin en önemli çabalarından birini oluşturur. Ona göre, insanları bir araya getirip ittifak etmelerini sağlayan tek şey hakikattir. Bu nedenle hakikati elde etme yollarını ve onu bulmaya yardımcı metotları araştırmak icap etmektedir. Bu gayretinin nedeni, körü körüne benimsenen veya taklide dayalı olan yanlış yol ve usullerin insanlığa çok şey kaybettirmesi ve haktan uzaklaşmaya kapı aralamasıdır. O, hakikatlerin, delile dayalı olarak ve herkesin benimseyebileceği bir nesnellikle ortaya konulmasının mümkün olduğunu düşünmektedir.²⁷

1. Hak ve Hakikatin Mahiyeti

Nihâî manada düşünüldüğünde mutlak varlıkla olan uyumluluğa delâlet eden hak/hakikat kavramı, İslam düşüncesinde “gerçeğe uygunluk” anlamıyla öne çıkar.²⁸ Hak kelimesi Kur'an'da geçtiği âyetlerde sözlük anlamına uygun şekilde “gerektiği gibi”, “karşılık”, “doğru”, “gerçek” ve “gerçeklik” gibi anlamlara gelmektedir.²⁹ Hak isminin kapsadığı bu

²⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3-5.

²⁸ Mustafa Çağrı, “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/137, 138. Âyetler için bk. el-A'râf 7/169, Yûnus 10/36, Sâd 38/84, en-Necm 53/28, el-Vâkıa 56/95.

²⁹ Bu kullanımlarla ilgili açıklamalar için bk. Şakir Kocabaş, *İslâm'da Gerçeklik Kavramı: Kur'an'da Hak Kelimesi* (İstanbul: Pınar Yayınları 2004), 66-104.

gerçekliğin Allah ile tabiat ve Kur'an arasında aranması gerektiği, karmaşık ve aynı zamanda ahenkli sistemlerden oluşan tabiatın, yaratıcının yetkin sıfatlarıyla olan uyumunun Allah ile tabiat arasındaki mutabakatı oluşturduğu, Allah'ın inananların ulûhiyyet bilgisini zâtındaki hakikate uygun hale getirdiği şeklinde ifade edilmiştir.³⁰ Kısaca ifade etmek gerekirse hakikat bir şeyin gerçekteki anlamıdır.³¹ Gerçekteki anlam ise, hem yaratıcının o şeyde mevcut kıldığı ve kullarına lââyık gördüğü mana, hem de realiteye ve akla uygunluk olarak düşünülebilir.³² Mesela manasına tam uygun söylenen söz hakikat anlamını alarak “varoluş ve vakıya uygunluk” anlamına gelen hak kavramıyla yakınlaşır. Mâtürîdî nesnelerin oldukları gibi yaratıldıklarını ve mevcut yapısal özelliklere sahip kılındıklarını düşünür.³³ Bu ifadeler bizi eşyanın hakikatının mevcudiyetine taşır. Bu uyumda yaratılışın amacı, ne için yaratıldığına ve ondaki güzelliğe işaret eden hakikatler vardır.

Mâtürîdî hak kavramının birbirini tamamlayan çeşitli hakikatlere işaret ettiğine dikkat çeker. Bu hakikatlerden bir tanesi tevhittir. Mâtürîdî hak kelimesinin anlamları arasında “hikmet ve ilim üzere” şeklindeki açıklamayı vermiş ve yere göğe bakarak düşünen kişinin, mutlaka bir yaratıcının bulunduğu ve bu yaratıcının tek olduğu noktasına geleceğini, bu sonucun da kâinatın hak/hikmet üzere yaratıldığının belgesini oluşturduğunu ifade etmiştir.³⁴ Mâtürîdî'nin bu izahı hakikat kavramı ile tevhit arasındaki yakın irtibatı gözler önüne sermektedir. Bu irtibat hakikat arayışı içinde olan kişiyi tevhide taşıyacak kadar güçlüdür.

Hak kavramı hakikatten ayrı düşünülememektedir. Mâtürîdî hak kavramını “akla göre doğruya uygun olma” ve “Allah'ın lââyık gördüğü şekil” olarak tanımlamıştır.³⁵ Buna göre vahiy diliyle ifade edilen hakikatler ile akıl yoluyla ulaşılan ve üzerinde mutabakat sağlanan doğrular, hak ve hakikat olarak karşımıza çıkar. Ayrıca manasına tam uygun söylenen söz de

³⁰ Bk. Topaloğlu, “Hak”, 15/152.

³¹ Âlimlerin hak kavramında tespit ettikleri iki temel manadan biri “varoluşa ve gerçeğe uygunluk”tur. Bk. Bekir Topaloğlu, “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/152.

³² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/351.

³³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 237.

³⁴ Kadî Beydavî'nin (öl. 685/1286) hak kelimesiyle ilgili tespiti Mâtürîdî ile paralellik arz eder. İlgili âyetlerde geçen hak kelimesini “hikmet üzere ve dünyanın yaratılması gerektiği şekilde” veya “onun hikmetiyle belirleyip tanımladığı ölçü, şekil, durum ve keyfiyete göre” şeklinde açıklamıştır. Bk. Kadî Beyzavî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (İstanbul: Dersaadet Yayınları, 1886), 1/632.

³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/351.

hakikat anlamını alarak “varoluş ve vakıya uygunluk” anlamına gelen hak kavramıyla³⁶ yaklaşır. Bütün bunlar çoğunlukla bir arada kullanılan hak ve hakikat kavramları arasında çok yakın bir bağ olduğunu gösterir.³⁷

Hak kavramının tazammun ettiği hakikatlerden bir diğeri hikmettir. Hak/hakikat ve hikmet uyumunda yaratılışın amacına, yaratılış gayesine ve mahlûkattaki güzelliğe işaret eden hakikatler vardır. Hak hikmetin gerektirdiği veya kişiye tanıdığı gerçekliği tanımlar.³⁸ Buradaki ahlâkî değer ve gaye, insan davranışlarının son hedefini ifade ettiği için hikmetle örtüşmektedir. Hikmet sahibi olan bir varlığın hakikate aykırı söz ve davranışlarda bulunamayacağını ifade eden Mâtürîdî de³⁹ ilahî düzlemde hikmet ile hakikat bağlantısına vurgu yapmıştır. Mâtürîdî, ilmin realitenin aksine düşünülmesini “bilgisizlik ve isabetsizlik”, gerçeğe mutabık oluşunu ise “hikmet ve isabet” olarak ifade etmiştir.⁴⁰ Yine o, Peygamberlerin vahiy yoluyla sundukları bilgilerin gerçek oluşunu, tecrübe ve sınama ile de uyum halinde oluşuna bağlamıştır.⁴¹

Hak kavramının işaret ettiği hakikatler içinde, uluhiyete ait gerçeklikler önemli bir yer tutar. Eşya hakikatini Allah'ın onları hak üzere yaratmasından almaktadır.⁴² Şu halde hakikat eşyanın gerçek anlamını keşfetmenin adıdır. Allah'ın en başta gelen isimlerinden biri olan “Hak”,⁴³ Allah'ın hak olduğuna işaret ettiği gibi, hakkın Allah'tan olduğuna da işaret eder. “*Hak Rabbindendir, şüphelenenlerden olma*”⁴⁴ âyeti bu gerçeği teyit etmektedir. O'nun hak olması, varlığında hiç şüphe olmaması, hitabının hakkın yegâne kaynağı olması, yaptığı her şeyi gereği gibi, yerli yerince yapması demektir. Cenâb-ı Hak, yeri ve gökleri hakkıyla yaratmış,⁴⁵ ki-

³⁶ Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, “Hak”, 25/167

³⁷ Geniş açıklama için bk. Orhan Münir Çağır, *Hukuk ve Hukuk İlmine Giriş* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1971), 30-33.

³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/186. Zebidî hak kavramını “Bir şeyin hikmetin gereğine uygun olarak icad edilmesi” şeklinde tanımlamıştır. Bk. Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, “Hak”, 25/166.

³⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 439.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 469.

⁴¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 329.

⁴² Ali Akpınar, “Kur'ân-ı Kerim'de Hak Kavramı ve Seyahat Etme Hakkı”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 11/3-4, (1998), 188.

⁴³ Bk. Yûnus 10/30. 32; er-Ra'd 13/ 1, 19; Tâhâ 20/114; el-Hac 22/ 6, 62; el-Mü'minûn 23/116; en-Nûr 24/25; Lokmân 31/51.

⁴⁴ Âl-i İmrân 3/60.

⁴⁵ Bk. İbrâhîm 14/19, el-Hicr 15/85, en-Nahl 16/ 3, el-Ankebût 29/44, er-Rûm 30/ 8; ez-Zümer 39/5, Dühân 44/ 39; el-Ahkâf 46/ 3, Et-Teğâbûn 64/3.

tapları hakla indirmiş,⁴⁶ peygamberleri hakla göndermiş⁴⁷ ve hep hak ile hükmetmiştir.⁴⁸ Bu dünyada olduğu gibi, öteki dünyada da O'nun işi hep hak olacak ve kıyamette de O, hak ile hükmedecektir.⁴⁹ Allah Teâla hakkı yerine getirmekten ve hakkı söylemekten hiç bir zaman çekinmez.⁵⁰ Hakkın Allah'tan oluşu, Ona ait ne varsa hak üzere olduğu anlamına gelir. Allah'ın emri, rızası, mükâfat ve cezası haktır. Ahirette kimseye haksızlık yapılmayacak, zerre kadar iyilik yapan mükâfatını, zerre kadar kötülük yapan da cezasını görecektir.⁵¹ Matürîdî bu özellikleri sebebiyle hak kavramının ihtiva ettiği bütün vecihleriyle Allah'a izafesini caiz görür.⁵² Bu çerçevede Allah'ın elçisi olan Rasûlullah⁵³ ve onun dini⁵⁴ ve buyrukları da haktır,⁵⁵ Allah keliması olan kitaplar da.⁵⁶ Allah'ın keliması hakikati ortaya koyar. Bu hakikatin aynı zamanda hikmet oluşunu Kur'an'ın kendisini hikmet olarak tanıtmayı gerçeğinde⁵⁷ görebiliriz. Ancak onda bulunan hakikati doğru anlamak gerekir. Yanlış anlama hak adına bâtila meyletme sonucunu beraberinde getirebilecektir.⁵⁸ Bu hak döngüsü Hz. Peygamber'in bir duasında şu şekilde ifadesini bulmuştur: "Allahım! Sen haksın, vaadin hak, sözün haktır; sana kavuşmak haktır, cennet hak, cehennem haktır; peygamberler haktır; kıyametin kopması haktır."⁵⁹

⁴⁶ el-Bakara 2/176, 213, 252, Âl-i İmrân 3/3, 108, en-Nisâ 4/105, el-Mâide 5/48; el-En'am 6/114, el-İsrâ 17/105; eş-Şûrâ 42/17, el-Câsiye 45/6; el-Hadîd 57/16.

⁴⁷ Bk. el-Bakara 2/119, en-Nisâ 4/170, el-A'râf 7/43, 53, el-Fâtır 35/24.

⁴⁸ Bk. el-Enbiyâ 21/112.

⁴⁹ Bk. en-Nûr 24/25.

⁵⁰ Bk. el-Ahzâb 33/53.

⁵¹ ez-Zilzâl 99/7-8.

⁵² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 38.

⁵³ Âl-i İmrân 3/86.

⁵⁴ et-Tevbe 9/29, 33, el-Fetih 48/28; es-Saf 61/9.

⁵⁵ Âl-i İmrân 3/86; en-Nisâ 4/170; el-Mâide 5/116. Hak ve adalet büyük bir kıymet atfeden Resûlullah, hayatı boyunca daima hakkın ve adaletin yanında olmuş, kimseye haksızlık yapmamaya, her hak sahibinin hakkını kendisine iade etmeye büyük önem atfetmiştir. Bu çerçevede "Verdiği hükümde adaletli davranan yöneticiler, kıyamet gününde nurdan yüksek koltuklarda otururlar" (Müslim "İmâre", 18) hadisi ile "Sizden önceki ümmetler içlerinden soylu bir kişi hırsızlık yaptığında onu affetmeleri, zayıf bir kişi hırsızlık yaptığında ise onu cezalandırmaları yüzünden helak olmuşlardır. Allah'a yemin olsun ki eğer hırsızlık yapan Muhammed'in kızı Fatıma dahi olsa onu cezalandırırdım" (Buhari, "Hudûd", 11; Ebû Dâvud, "Hudûd", 4) buyurarak hangi koşulda olursa olsun adaletten ayrılma lüksü olmadığını açıkça ifade etmiştir.

⁵⁶ el-Bakara 2/91, 144, 176, 213, 252; Âl-i İmrân 3/3.

⁵⁷ el-Kamer 54/5. Âyetlerde geçen hikmet kavramları ibret, (el-Kamer 54/4-5.) her şeyi güzel yapma (Hûd 11/1), doğru ile yanlış, faydalı ile zararlıyı ayırt etme yeteneği (el-Bakara 2/268-269; en-Nisâ 4/113), bilgi ve kavrama gücü (Lokmân 31/12) gibi anlamlara gelmektedir.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/59.

⁵⁹ Buhârî, "Tevhîd", 24, 35; Müslim, "Müsâfirîn", 199.

İnsanın sıkıntı ve çaresizlik zamanlarında tüm önyargı ve arzularından sıyrılarak Allah'a sığınma ihtiyacı içinde olması⁶⁰ da yaratılışından itibaren Hakk'a meyiletme duygusuna sahip olduğunu, fitratında var olan inanma kabiliyetinin etkin hale geçtiği takdirde uyuma kavuştuğunu göstermektedir. İnsan yaratılıştan kendisine verilen akıl melekesi, hakkı talep etme duygusu ve sezgisi sayesinde zamanla her şeyin ilim, irâde ve kudret sahibi bir var ediciye ihtiyaç duyduğunu anlayabilir. Selâm bir fitrat ile düşünen, sorgulayan insan mutlaka hakka ve Allah'ın var ve bir olduğunun şuuruna ulaşır.

Hakkın dış dünyadaki gerçekliğinin tespiti, eşyanın taşıdığı hakikat değerinin kabulü ile mümkündür. Klasik kelâm kitaplarında bilgi konusunda sofist akımlar (sûfestâiyye) tarafından ileri sürülen her şeyin kişilere göre değişen farklı hakikatlere sahip olduğu, herkesin nesne ve olayları farklı algıladığı, doğru diye kabul edilen şeylerin bir süre sonra yanlışlığının ortaya çıktığı, eşyanın hakikat değeri taşımadığı, bilgi diye yaygınlık kazanan şeyin sadece inançtan ibaret olduğu ve nihâyette sabit hakikatlerin bulunmadığı şeklindeki görüşler Mâtürîdî tarafından reddedilmiş,⁶¹ eşyanın nesnel hakikatlere sahip olduğu, bir şeyin zihindeki gerçekliği dış dünyadaki hakikati arasında uygunluk bulunduğu genel bir ilke olarak benimsenmiş ve bu ilke, "Eşyanın hakikati sabittir" şeklindeki hükümle ifade edilmiştir. Mâtürîdî'ye göre hakkın/hakikatin kendisi, kendisinin hak olduğunu belgeleyen delil ve burhanlara sahip kılınmıştır. İnsana düşen bu delil ve burhanları takip ederek hakikate ulaşmaktır. Buradaki delil sadece rasyonel anlamda bir delil değildir, hem kâinatta, hem de Kur'an âyetlerinde bunlara ulaşma imkânı vardır. İnsana düşen âyetlerin işaret ettiği hakikatlere ait olan delil ve burhanları, nazar ve istidlâl yoluyla elde etmek ve böylece hak, hikmet, adl, hakikat vasfını taşıyan gerçekleri, oldukları haliyle ortaya koymaktır.⁶²

Hakikatin varlığına inanmak bunun nasıl elde edileceği sorusunu beraberinde getirir ki, Mâtürîdî bu soruyu da yanıtı bırakmayarak hakikate ulaşmada hatalı ve doğru usullerin neler olduğuna dair izahlarda bulunmuştur. O insanlar arasında bilgi yanlışlarının varlığını kabul eder, ancak bunların objektif hakikatin bulunmamasından, izafiliğinden veya kavranamaz olmasından dolayı değil, duyu ve algı yeteneğinde meydana

⁶⁰ Yûnus 10/12; el-İsrâ 17/67; ez-Zümer 39/8.

⁶¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 234-235.

⁶² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 486, 281, 376; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 16/85.

gelen arızalanmalar sonucu algı fonksiyonunun kaybedilmesi, karşılaşılan iç ve dış engeller sebebiyle duyuların bozulması ve algıda bir hasar oluşması sonucu çıktılarda ortaya çıkan düzensizlikler ve yanılgılardan veya bilgi araçlarının eksik ve kusurlu olması, uzakta olması, perdelenmesi gibi ârızî sebeplerden kaynaklandığını belirtir.⁶³ Buna göre herkesin kendisine göre sahip olduğunu düşündüğü bir hakikat düşüncesi, o şeyin gerçekte hakikat olduğunu göstermez. Yine kendine göre haklı olmak veya zihninde haklı olduğuna dair gerekçelere sahip olmak yahut da ilham yoluyla bazı bilgilere sahip kılındığını düşünmek, bu bilgilerin hakikat değeri taşıdığının işaretleri değildir. Ayrıca taklide dayalı olarak hakikat elde edilemediği gibi, tesadüfe ya da tahminlere dayalı şekilde de hakikate vasil olunamaz.⁶⁴ Bu noktada Mâtürîdî, insanların eşyanın hakikatine ulaşmak için herkesin üzerinde mutabık kalacağı bir takım kriterlere ihtiyaç bulunduğunu, bu yolların da idrak, haberler ve istidlalden ibaret olduğunu söylemiştir.⁶⁵ Eğer bu geçerli kriterler üzerinden bir sonuç elde edilmezse, yanlış sonuçlara ulaşmak kaçınılmaz olacak, bu durum da toplumlar da kaos ve kargaşanın ortaya çıkmasının yollarını açacaktır.⁶⁶ Böylece Mâtürîdî ve onun bu öğretisine sahip çıkan alimler, insanın kendi ontolojik ve epistemolojik varlığı ve yaratıcı da dahil her şeyi tartışmaya açarak anlamsızlaştıran sofistike anlayışa karşı özne-nesne ilişkisine dayalı bilginin varlığını ve imkanını temellendirmek suretiyle⁶⁷ dış dünyayı ve onun nesnel gerçekliğini (hakikat) temellendirmiş ve pratik yaşama olanak sağlamışlardır.

Yukarıdaki izahlar ışığında, Mâtürîdî'nin hak kavramının zengin anlamlar örgüsüne sahip olduğunu söylemek gerekir. Bu manalar farklı hakikat düzlemlerine işaret ediyor gibi gözükse de, aslında her biri diğerleriyle anlamlı bir bütün oluşturmakta ve birbirini adeta tamamlamaktadır. Bu çerçevede haktan, hikmetten, ulûhiyetten, tevhitten, dış dünyadaki gerçekliklerden ayrı bir hakikat alanı düşünmek pek de mümkün değildir.

⁶³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 235-236, 238.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 11.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 11-12.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 11.

⁶⁷ Bilginin imkanı konusunu ilk defa temellendiren kelimacılar olmuş, Mutezilî, Eşarî ve Mâtürîdî kelimacılar tarafından bu konuya ehemmiyet verilmiş, İbn Sina gibi İslam filozofları da bilginin imkânını temellendirme gayreti içinde olmuştur. Mehmet Dağ, "Eş'ari Kelamında Bilgi Problemi", *Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4 (1980), 98; Hasan Aydın, "İslam Kelamcıları ve İbn Sina'ya Göre Bilginin İmkânı Sorunu ve Sofistler", *Felsefe Dünyası* 2/48 (2008), 97.

Buradaki mukim örgü, ulûhiyet âlemiyle tüm mahlûkatı birbirine bağlamakta ve hakikat düzleminin alanını zenginleştirmektedir.

2. Hak ve Hakikat Bilincine Sahip Olmanın İnsana Yükllediği Sorumluluklar

Hakikat bilincine sahip olmak, kişinin Allah'la olan ilişkisinde ona bazı sorumluluklar yüklemektedir. Hakkaniyetli olmak, Allah'a layık olduğu vasıfları nispet etmeyi, O'nun hakkında sadece hakkı söylemeyi ve O'na layık olduğu şekilde ibadet ve taatte bulunmayı gerektirir. “...Allah hakkında sadece hakkı söyleyin”⁶⁸ ikazı, “O'nunla ilgili gerçeği olduğu gibi beyan edin, Allah'a layık olduğu vasıfları nispet edin, hak ve adaletten sapma anlamına gelen aşırılıklardan (el-ğulûv fi'd-dîn) uzak kalın” demektir. Bu âyetin evvelinde Hristiyanlardan bahsedilmiş, onların Meryem oğlu İsa'ya Allah'ın oğlu demeleri, teslisi savunmaları ve tevhidi baltalamaları birer aşırılık olarak vasfedilmiştir. Bunlar Allah'a layık olmayan vasıflardır. Hristiyanlar söz konusu yanlış inançlarıyla hak, hikmet ve adaletten uzaklaşmışlardır.⁶⁹ Bu âyette her ne kadar hususiyetle Hristiyanlar kastediliyor olsa da, umumen tüm insanların kastedildiğini ifade eden Mâtürîdî, âyetin aşırı giden, Allah'a hak etmediği vasıflar nispet ederek istikametden uzaklaşan tüm insanlara şamil olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰ Böylelikle Mâtürîdî haktan uzaklaşma halinin tarihte yaşamış kişi ve gruplara bağlı bir durum olmadığını, her zaman söz konusu olabileceğini, hitaptaki hususiliğin mesajın umumiliğine engel teşkil etmediğini söyleyerek, ilahî mesajlarda sadece belli bir dönemdeki kişilerin özelliklerine değil, her zaman ve mekânla ilgili olabilecek tavırların yanlışlığına vurgu yapıldığına işaret etmiş, aşırılığın olduğu her yerde kınamanın da sözkonusu olduğuna dikkat çekmiştir. Mâtürîdî, Hz. Musa'nın öğretilerine karşı çıkarak buzağıyı Tanrı edinenleri “zalimler” olarak vasfeden bir başka âyete dikkat çekerek,⁷¹ bu kimselerin aslında kendilerine zulmettiğini, çünkü bu kimselerin layık olunanın dışında farklı bir yola saparak “bir şeyi layık olduğu yere koymamak” anlamındaki zulüm kavramının içeriğini dolduracak şekilde ulûhiyetin şanına yakışmayan yollara başvurduk-

⁶⁸ en-Nisâ 4/171.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/117.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/118.

⁷¹ el-Bakara 2/51.

larını ve Allah'a layık olmayan özellikler nispet etmek suretiyle haktan uzaklaştıklarını ifade etmiştir.⁷²

Hak olan aynı zamanda başka birtakım hakların sahibi olmaya en layık olandır. Mâtürîdî şükrün bu haklardan biri olduğunu söyler.⁷³ Allah'a iman yanında namaz, oruç gibi ibadetleri de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Ancak insanların Allah üzerinde bir hakkı yoktur O'na göre. Her hak sahibi hakkı oranında tasarrufta bulunma yetkisine sahip olduğu için,⁷⁴ yaratma ve emretme gibi büyük tasarruflar her türlü hakkın sahibi olan Allah'a ait yetkililerdir.

Kur'an'ı layıkıyla okumak,⁷⁵ Allah'ın buyruklarına uymak⁷⁶ haktır. Kur'an'ın içindeki tüm bilgiler haktır.⁷⁷ Hak olanı hak üzere okumak icap eder. Müminler hakkıyla kul olmak ve imanın hakkını vermekle görevlidirler.⁷⁸ Mâtürîdî'nin kendi usulüne uygun şekilde Kur'an'ı hakikat ve hikmet merkezli olarak okuyup anlamaya çalıştığı görülmüştür.⁷⁹

Hak ve adalete riâyet etme sorumluluğu, Allah'tan başlayarak önce insanın kendisine, daha sonra da toplumun tüm kesimlerine yayılır. Bu haklar hadislerde geniş yer tutmakta "Allah hakkı, Peygamber hakkı, İslâm'ın hakkı, fakirin hakkı, arkadaşlık ve dostluk hakkı, müslümanın müslüman üzerindeki hakkı, akraba hakkı, komşuluk hakkı, karı-koca hakkı, misafir hakkı, yolculuk hakkı, mal hakkı" gibi ifadeler yanında, hayvan haklarına ilişkin açıklamalar,⁸⁰ ayrıca Hz. Peygamber'in, kişinin kendi üzerinde bedeninin, ailesinin, misafirin hakkı bulunduğunu ve insanların hakkından fazlasını almasının yanlışlığı ve kötü sonuçlarını belirterek⁸¹ bu hakları ihmal etmenin yanlış olduğunu bildiren hadisi hakkın kapsamını ve önemini belirtmektedir.⁸²

Kişinin ruh ve bedeninin insan üzerindeki hakları arasında, nefsine

⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/125.

⁷³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 158.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 346.

⁷⁵ el-Bakara 2/121.

⁷⁶ el-Bakara 2/149, 180, 236, 241; Âl-i İmrân 3/21, 102, 112.

⁷⁷ Âl-i İmrân 3/62,108; el-Mâide 5/84.

⁷⁸ Âl-i İmrân 3/102.

⁷⁹ Ömer Faruk Bilgin, *el-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 91.

⁸⁰ Buhârî, "Savm", 51-55, "Libâs", 101, "Cihâd", 46, 59, "Cenâ'iz", 2, "Rikâk", 38; Müslim, "Libâs", 107, "Birr", 61, "Sayd", 59; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 51; Tirmizî, "Kıyâmet", 2; Nesâî, "Dahâyâ", 42; "İmân", 48-51, "Selâm", 4-6, "Cum'a", 9, "Nikâh", 5, "Cihâd", 12. Ayr. Bk. Mustafa Çağrı, "Hak", 15/138.

⁸¹ Buhârî, "Rikâk", 7, "Ahkâm", 41; Müslim, "Akdiye", 4; Ebû Dâvûd, "Büyû", 58.

⁸² Buhârî, "Savm", 51-55, "Nikâh", 89; "Edeb", 84, 85; Müslim, "Sıyâm", 182, 187.

zulmetmemek, kanaat sahibi olmak gibi sorumluluklar vardır. Hak ihlalinde bulunan kişi en çok da kendine zulmetmiş olur. Çünkü âyetlerde bu durum sıklıkla dile getirilmekte, Allah'a ve insanlara karşı olan hakları ihlal edenlerin aslında kendi kendilerine zulmettiklerinin altı çizilmektedir.⁸³ Kişi ruh ve bedenini korumakla mükelleftir. Bu çerçevede adalet ruhsal denge ve ahlaki yetkinlik olarak da yorumlanmıştır.⁸⁴ Kişi akıl, öfke ve şehvet güçlerini dengelemek suretiyle, kendisine karşı adil davranışın yollarını açmış olur. Bu yetkinliğin oluşmasıyla insan davranışları da aşırılıklardan uzak hale gelecektir. Zira adâlette hakkaniyet, gerçeklik, doğruluk ve dürüstlük gibi erdemler vardır. Hidâyet ve adâlet hakka uymakla sağlanır.⁸⁵

Allah, verene “hak sahibine hakkını eksiksiz vermeyi”, alacaklıya da “hakkını alırken, fazlasını istemeksizin hakkını almasını” emretmiştir. Şu halde hakkı gözetmek isteyen kişiye düşen sorumluluk da, hak yemeyi önlemek, kişi ve toplumun zararına olan ilişkilerden doğabilecek zararları ortadan kaldırmak ve böylece hem borçlunun hem de alacaklının haklarını teminat altına almaktır.

Kişi üzerinde başka insan ve varlıkların da hakları vardır. Dolayısıyla kişinin eşya ile, birbirleriyle ve devletle olan münasebetlerini Allah'ın indirdiği hükümlere göre düzenlenmesi de hak ve adalet kapsamındadır.⁸⁶ İnsanlar arası ilişkileri tanzim etmede en çok üzerinde durulan kavram olan hukuk adalet, bu çerçevede insanların haklarına saygı gösterme ve herkese layık olduğunun ve hak ettiğinin karşılığını verme gibi erdemleri içerir. Bu nedenle adalet, toplumsal hayatın esası ve mülkün temeli sayılmıştır. Hakkın çoğulu olup, “hakları koruma altına alan kurallar bütünü” anlamına gelen hukuk sözcüğü ise, “fert ve toplulukların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen ve kamu erkiyle desteklenmiş kurallar bütünü” olarak tanımlanmıştır.⁸⁷ Hukukun, adalet ve nizamı sağlama fonksiyonu bulunmaktadır. Bu nedenle, fertler ve toplumlar arasındaki ilişkiler ve adalet ancak hukuk ile düzenlenir. Her hak bir hukuk sistemi-

⁸³ el-Bakara 2/165, 231 ve dğrl. Burada kişinin hak ihlali yaptığında kendisine zulmetmiş olması, ihlal ettiği bu hakkın bir şekilde dönüp dolaşıp kendisinden alınacak olması nedeniyle neticede kendine döneceği, kimsenin kimsede hakkının kalmayacağı manasında yorumlamak mümkündür.

⁸⁴ Mustafa Çağrı, “İslam Ahlak Düşüncesinde Adalet”, *Din ve Hayat* 18 (2013), 17.

⁸⁵ el-A'raf 7/159, 181.

⁸⁶ Anıl Çeçen, *Adalet Kavramı* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993), 25-27.

⁸⁷ Hikmet Adem, “İslam'da Yönetim ve Adalet Anlayışı”, *Yenifikir* 7/17, 87-88.

ne dayanır ve insanlar hukuka adalet beklentisiyle bakarlar. Hukuk tabiat yasalarına uygun olduğu oranda adaletli olacaktır. Yine bir hukuk sisteminin adil olabilmesi için en azından insan haklarını güvence altına almış olması beklenir. Başkalarının kişi üzerindeki hakları arasında onlara kötülük yapmamak, ihanette bulunmamak, herkese güzellikle muamele etmek, eziyet etmemek, insanlara karşı insafli ve adil olmak gibi sorumluluklar vardır ve bu sorumluluklar yerine getirilmediği durumda hukuk kurallarına ihtiyaç duyulur. Dolayısıyla hukuk, kişilerin haklarını güvence altına almaktadır. Hakkaniyetli ve adil olmak infakta bulunmayı, merhametli olmayı, suçluları cezalandırmayı, toplum düzenini sağlamayı, hakkı olanın hakkını sahibine teslim etmeyi, aleyhine de sonuç doğursa doğru sözden ayrılmamayı, doğru şahitlikte bulunmayı gerektirir. Kısaca insanın kendine ait olanı alması, başkasına ait olanı ona teslim etmesidir adalet. Sözü, malı, emeği ve dahi her şeyi yerli yerince kullanmaktır. Devlet yönetiminden tutun da, idari birimlerde, yargıda üstlenilen tüm vazifelerde, ailede eş ve çocuklar arasında hak ve adalete riâyet edilmeli, her hak sahibine hakkı iade edilmelidir. Dinin aslî temellerinden olan hak ve adalet toplumun ve içindekilerin huzurlu şekilde varlıklarını devam ettirebilmelerinin teminatıdır. Bu sebeptendir ki adaleti güce değil, hakkaniyete dayandıran Kur'an, tüm insanlara adaletli davranmalarını sık sık hatırlatmıştır.⁸⁸

Yerin ve göğün yaratılışının hak üzere olduğuna dair beyanlar,⁸⁹ hakikatin aslında İslam öğretisini ve onun inanç, ahlak ve düşünce ilkelelerini ifade ettiğini bizlere gösterir.⁹⁰ Yerin ve göğün hak üzere yaratılmış olması, Allah'ın hak oluşu, Peygamberlerin yeryüzünde hakkın taşıyıcıları olmaları bize gösterir ki, hakka nail olmanın yolu, Cenâb-ı Hak'tan gelene teslim olmak ve O'nun buyruklarına tabi olmaktan geçer. Hakka nail olmak için ayrıca hakkı görmek, hakkı sevmek, haktan ayrılmamak, hakta sabit kalmak ve hak yolunun yolcusu olmak gerekir.⁹¹ Her insanın hak yolda bulunma arzusu vardır. Ancak insanlardan bir kısmı, hakikat

⁸⁸ en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/8; el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/159, 181; Hûd 11/85 vd.

⁸⁹ Pek çok âyette yerin ve göğün hak üzere yaratıldığı bilgisi tekrarlanmaktadır. Bu âyetlerden birkaçı şunlardır: el-En'âm 6/73; en-Nahl 16/3; el-Ankebût 29/44; ez-Zümer 39/5; el-Câsiye 45/22; et-Teğâbûn 64/3.

⁹⁰ Mehmet Evkuran, "Kimlik-Hakikat Geriliminin Kelama Yansımaları", *Kur'an Kelamı: Kimlik ve Hakikat Olarak İslam* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 25.

⁹¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/376, 377; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 284.

araştırmasına girmeksizin kendi tuttuğu yolun hak olduğunu söylemekle iktifa etmektedir. Bu tavrı uygun görmeyen Mâtürîdî her insanın hakkı tespit etme, neyin hak neyin batıl olduğu konusunda fikir sahibi olma ve hakta karar kılma sorumluluklarının olduğundan bahseder. Bu sorumluluğun gereğini yerine getirebilmek için, uygun altyapıya sahip olmaya da ihtiyaç vardır. Mâtürîdî'ye göre gerçeğin keşfinde en önemli kaynak akıldır. Kendisiyle gerçeğin keşfedilerek idrak edildiği aklın herkeste mevcut olduğunu düşünen Mâtürîdî, bu açıdan bir insanın başkasına üstünlüğünden bahsedilemeyeceğini düşünmüştür. O halde hakkın idrâk edilmesi noktasında mü'min ile kâfir eşit durumdadır. Şu kadar var ki onlardan biri hakkı idrâk eder; fakat teslim olmamak için direnir. Buradaki mesele hakkı idrak edecek potansiyele sahip olup olmama meselesi değil, hakkın gereğini yerine getirmeme durumudur. Çünkü bu ikincisi de gerçeği anlama açısından akıl sahibidir, ancak akıl yoluyla elde ettiği verileri dikkate almamış ve bu sebeple de “inatla direnen kişi” olmakla nitelendirilmiştir.⁹²

3. Hak ve Hakikatin Engelleri

Hakkı elde edebilme kabiliyeti her insanda bulunmakla birlikte, hakkın engelleri de yok değildir. Hakka erişmek için bu engellerin aşılmasına ihtiyaç vardır.

1. Hak yolunun en önemli engellerinden biri de hakikat araştırmasına gerek duymadan kendi tuttuğu yolun hak olduğuna inanmaktır.⁹³ Mâtürîdî, ön kabul ve önyargıların hakikatin kabulüne mani olduğu gerçeğini fark etmiş, kendi zaviyesinden haklı olduklarına inananları, körü körüne başkasına uyanları, hak yoldan ayrılmaya aday kişiler olarak görmüştür.⁹⁴

2. Hakikatin engellerinden bir diğeri hak ile batılı birbirine karıştırmak ve batılı hak gibi telakki etmektir. Bunun nedeni, kişilerin bir konudaki hakikat ile o konu hakkında daha önceden sahip olunan yanlış düşünceyi birbirinden ayırmayı başaramamalarıdır. Mâtürîdî, insanların çoğunluğunun kendi yolunun hak, başkalarının yolunun batıl olduğu iddiasına sahip bulunduğunu, ancak bunun keşmekeş ve kargaşaya neden olduğunu, doğru yolun sahip olması gereken bazı delillerinin bulunduğunu-

⁹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/234.

⁹³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 284.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 4.

nu, bu delillere kıyasla ancak hakkın savunulabileceğini söylemiştir. Delillere dayalı istidlâl yöntemini kullanan akıl, müspet veya menfi şekillerde deliller getirmek suretiyle varlık ve olayların sahip olduğu özelliklere bakarak, birbirinden ayrılması gereken unsurları ayırıp, benzer olanları bir arada değerlendirerek istidlâl faaliyetini gerçekleştirir. Bu yolla elde ettiği hakikatleri ve bunların sahip olduğu güzel vasıfları insanların düşünce dünyasına daha açık hale getirecek, onların bu doğruları kabullerine imkân sağlamış olur.⁹⁵ Bu usul insanlar için çok kıymetli bir metodu ifade eder. Bu usulden hareketle insanlar, bir şeyleri nasıl anlayıp düşünce dünyalarında bir hiyerarşi içinde tutarlı bir şekilde nasıl ortaya koyacaklarına ilişkin ipuçları yakalamış olurlar.

Hakkın zıddı batıldır ve batılın hiçbir şekilde Allah'a izafesi caiz değildir.⁹⁶ Batıl hak ile bir arada durması mümkün olmayan ve uzak durulması gereken bir çizgidir. Hak ile batılın tefriki hakkın tespitinde önemli bir merhaleyi oluşturur. Hak ile batılı birbirine karıştıran ve batılı hak zanneden bir kişinin hakkı tespit etmesi ve hakta karar kılması mümkün değildir. Bu ikisini birbirinden ayıran sıfat Mâtürîdî'ye göre adalettir.⁹⁷ Batıl olan bir şeyin butlanına hükmetmek adaletin bir gereğidir.⁹⁸ Adalet vasfına sahip olanlar ancak hakkı hak, batılı da batıl olarak görme melekesi kazanırlar. Zira bu vasfa sahip olmayanlar kendi bireysel menfaatlerini ön plana çıkarabilir yahut da sadece bir şeyi fayda verip vermemesini dikkate alarak değerlendirebilir. Oysa adl vasfına sahip olmak, bir şeyi hikmet açısından değerlendirmeyi gerekli kılar. Bu noktaya açıklık getiren Mâtürîdî tabiatla Allah tarafından yaratılan nesneler arasında kötü ve zararlı gibi telakki edilen şeylerin de bir fayda ve hikmetinin olabileceğine dikkat çekerek bunu "acı ilaçları içmenin yaraları tedavi etme özelliği bulunduğu" gerçeği üzerinden temellendirir.⁹⁹ Allah'ın adaleti, kullarına bol bol ihsanda bulunmak, dünyada ihtiyaç duyacakları tüm hakikatleri peygamberler ve kitaplar kanalıyla kullarına bildirdikten sonra, hakka tabi olanla olmayanı birbirinden ayırmak için ahirette hak edene hak ettiği karşılığı vermekle tecelli etmektedir. Bu doğrultuda insanın dünya hayatında sergilediği bütün davranışlar, ahirette eksiksiz tartıla-

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/302.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/321.

⁹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 365.

⁹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 498.

⁹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 345-347.

cak ve bunların karşılığı verilecek, kimseye zulmedilmeyecektir.¹⁰⁰ Adl vasfına sahip olmak çok önemli bir kazanımdır ki, Mâtürîdî hakkı batıla karıştırmaktan bizi korumasını Allah'tan niyaz etmiştir.¹⁰¹

3. Hakikatin engellerinden bir diğeri varlığa bütüncül şekilde bakmaktır. Meselelere bütüncül bakan insan konunun içindeki detay ve farklı uzantıları değil, bütünü gözönüne alır. Bu tutumu, ulaşacağı neticenin yanlış olma olasılığını azaltır. Özellikle Kur'an'daki âyetlere yaklaşımda dikkat çeken parçacı yaklaşımın isabetsizliğini Mâtürîdî şu örnek üzerinden izah etmektedir: “Hakkında ilâhî azabın haber verildiği bir fiil, sahibinden, çeşitli şekillerde vuku bulur ve herkes bunların akıl karşısındaki konumunun farklılık arzettiğini bilir. Buna bağlı olarak fiili işleyen kimse-nin konumunu belirleyen isimlerde farklılık gösterir. Sözkonusu kötü fiil akıl yoluyla ayırt edilemeyecek derecede karmaşık pozisyonlara sahipse, bu fiil ile bu fiilin faili aynı derecede yergiye maruz kalmaz. Meselenin iç yüzü, çoğu zaman ona vâkıf olmak isteyen gizli kalabilir. Bu sebeple onun, yaratıcı tarafından sahip kılındığı bu tür farklılıkları birbirinden ayırma yeteneği olan aklını kullanarak söz konusu farklı pozisyonları bir tutmaması ve şu alternatifleri dikkate alması gerekir: Ya müslüman âlimlerin benimsediği ve üzerinde yoğunlaştıkları noktayı bulması, yahut konu hakkında varit olan bütün nasları gözden geçirip bunların belli bir hükmü öngördüğünü tespit etmesi veya Allah'ın kendisini hikmet çeşitlerinin tamamını bütün yönlerden kavrayabilen biri konumuna getirmesi ve bu sayede meselenin özel bir manaya hasredilmesinin mümkün olmadığını tespit ederek umumi hükmü benimsemesi.”¹⁰² Parçacı yaklaşımın isabetsizliğine dair âyetler dışında hadislerde ve aslında bir konunun izahını gerektiren her türlü meseleye yaklaşımda çeşitli örneklerle rastlamak mümkündür. Yapılan tek yönlü izahlar eksik kalmaya, konunun sadece kişisel görüşünü destekleyen yönünü öne çıkararak yapılan izahlar ise sübjektif kalmaya mahkûm olacaktır. Hakikatin açığa çıkarılması objektif ve nesnel olmayı, objektivite ise meselelere tek yönlü değil, konuyu ilgilendiren bütün boyutlarıyla çok yönlü yaklaşarak gerçek boyutlarıyla gözler önüne sermeyi gerektirmektedir.

4. Hakikatin engelleri arasında, cehalet, gaflet, zan, yalan, boş, lüzumsuz, çirkin, faydasız söz ve iş, ifrat, kibir, inat, zulüm, haksızlık, israf ve

¹⁰⁰ el-A'râf 7/8-9; Yûnus 10/47, 54; el-Enbiyâ' 21/47; el-Mü'minûn 23/102-103; el-Kâri'a 101/6-9.

¹⁰¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 356.

¹⁰² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 595.

ölçüsüzlük gibi ahlakî zaaflar da vardır. Bu zaaflar eğer terbiye edilmez ise, hakikat yolunda engel oluştururlar. Mâtürîdî, cehalet, yalan ve yergiye mazhar olan her türlü hasletin hakikatin bilgisine ulaşmanın engelleri arasında olduğunu ifade eder.¹⁰³ Yine o inatçı kişinin, doğruluğunu kabule kendisi dışında herkesi mecbur eden burhan delilini bile kabule yanaşmayacak kadar ileri gidebileceğini söyler.¹⁰⁴

5. Hakikatin engellerinden biri de aklı devre dışı bırakmaktır. Mâtürîdî her insanın hakkı tespit etme, neyin hak neyin batıl olduğu konusunda fikir sahibi olma ve hakta karar kılma sorumluluklarının olduğundan bahseder. Bu sorumluluğun gereğini yerine getirebilmek için, uygun altyapıya sahip olmaya da ihtiyaç vardır. Mâtürîdî'ye göre gerçeğin keşfinde en önemli kaynak akıldır. Mâtürîdî insan aklının, gerçeğe giden yolun önünü kapatan ve hakkı kavramasına engel olan perdelere itiraz edebileceğini söyleyerek¹⁰⁵ bu gerçeğe dikkat çekmiştir.

6. Hakikatin engellerinden biri de körü körüne bir başkasına uymaktır. Mâtürîdî körü körüne başkasına uymanın (taklit), sahibinin mazur görülemeyeceği hareketlerden biri olduğunu söyler.¹⁰⁶

Bu bilgiler bize hak ve hakikatin kişilere bağlı olarak değişkenlik arz eden subjektif bir yapıya sahip olmadığını, tam aksine objektif olduğunu göstermektedir. Hiçbir sebep yahut da kişiye bağlı özel durum bir hakkın ihlalini, örtbas edilmesini, hak ve adaletten sapmayı mazur gösteremez.¹⁰⁷ “*Hak geldi, batıl zail oldu. Batıl yıkılıp gitmeye mahkûmdur*”¹⁰⁸ âyetinin tefsirinde hakkın gelmesini “zahir olması” batılın gitmesini de “değer kaybetmesi” olarak yorumlayan Mâtürîdî¹⁰⁹, hakkı var iken değer kazanması, ya da kıymetinin bilinmesi olarak düşünmüştür. Bu izahta hakkın hep var olduğu anlaşılmakta, onu sahiplenip sahiplenmemenin insanlarla ilgili bir tutum olduğu görülmektedir. Hakkı kabul etmek veya etmemek insanların tercihidir, yoksa hak hep var olmaya ve hak olmaya devam etmektedir.

Haktan sapmak Kur'an'ı ve İslamî gerçekleri yalanlamakla olur.

¹⁰³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 156.

¹⁰⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 4.

¹⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/531.

¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 4.

¹⁰⁷ Âl- İmrân 3/75; en-Nisâ 4/3; el-Mâide 5/8.

¹⁰⁸ el-İsrâ 17/81.

¹⁰⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 118.

Âyetlerde bu yolla haktan sapanların cehenneme atılacakları,¹¹⁰ azaba maruz kalacakları ve âhirette büyük pişmanlık duyacakları¹¹¹ ifade edilmektedir. “İçimizde, (Allah’a) teslimiyet gösterenler de var, hak yoldan sapanlar da var (Teslimiyet gösteren kimseler, doğru yolu arayanlardır. Hak yoldan sapanlara gelince onlar cehenneme odun olmuşlardır.”¹¹² Bu âyette geçen “haksızlığa sapanlar”dan maksadın “inanç ve amelde doğruluktan ve adaletten sapmak” olduğu, bunların Allah’a ortak koşmakla hem hakikat çizgisinden saptıkları hem de böylece kendilerine haksızlık ettikleri için âyette “zalimler” anlamına gelen “kâsitûn” sıfatıyla nitelendirildikleri ifade edilmiştir.¹¹³

Görüldüğü gibi hakkın önünde menfaat, taklid, cehalet, gaflet ve kibir türünden pek çok engel vardır ve bunları aşmadan hakikate vasıl olmak mümkün değildir. Bu engelleri aşmak için ihtiyaç duyulan en etkili güç ise akıldır. Akıl hem hakikatin tayininde, hem de hakikatin engellerinden korunma noktasında vazgeçilmez bir unsurdur. Ancak aklın hakikati keşfi için kendisini perdeleyen unsurlardan kurtulması gerekir.

4. Hak ve Hakikat Üzere Olmanın Kazanımları

Hak/hakikat bilinci insanların sahip olduğu birçok haktan bahsetme imkânını da beraberinde getirir. İnsanlar bir kısım haklarını doğuştan ele ederken, bir kısım hakları da kendi amelleriyle kazanırlar. İnsanın birey olarak doğuştan elde ettiği haklar, hür olarak yaşama, insanlık dışı onur kırıcı muamelelere maruz bırakılmama, hukuk ve yasalar önünde eşit olma, özel hayatını gizli yaşama, evlenip yuva kurma gibi haklardır. Allah tarafından insana verilmiş olan bu hakların insanlar eliyle gasp edilmesi hak ihlali anlamına gelir. Bunun yanında dünyada elde edilen bir kısım haklarla ahirete terettüp eden hakların tamamı insanın kendi kazanımıyla elde ettiği haklardır. Mesela mal ve mülk edinme gibi dünyevi imkânlar, kişisel gayret ve çabalarla sonradan elde edilir. Yine insan ilahî rahmete nail olma hakkını iman yoluyla elde etmektedir.¹¹⁴ Diğer taraftan azap da insanın kendi fiil ve tasarrufunun bir sonucudur. Şu halde hak eden kimse

¹¹⁰ el-Vâkıa 56/95.

¹¹¹ el-Hâkka 69/51.

¹¹² el-Cin 72/14-15.

¹¹³ Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 5/477.

¹¹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 586.

için ilahî azap adaletin tahakkuku açısından bir gereklilik, hatta bir zorunluluk olarak kendini gösterir.¹¹⁵

Yaratılış gaye ve hikmetine dair bilgilere ulaşmak da hakikat bilgisinin insanlara sağladığı kazanımlar arasında öne çıkmaktadır. Mâtürîdî Allah'ın gökleri ve yeri hak üzere/için yarattığını beyan eden âyetlerde geçen hak kelimesinin¹¹⁶ anlamları arasında “hikmet ve ilim üzere” şeklindeki açıklamayı vermiş ve bunu da yere ve göğe bakarak düşünen kişinin onların mutlaka bir yaratıcısının bulunduğu ve bu yaratıcının tek olduğu noktasına geleceğini, bu sonucun da kâinatın hak/hikmet üzere yaratıldığının belgesini oluşturduğunu ifade etmiştir.¹¹⁷

Hak üzere bulunan, işlerini hakka riâyet ederek yerine getiren kişi aynı zamanda hikmete vasıl olmuş demektir. Mâtürîdî'nin ifadesiyle “bir şeyi gerçek hüviyetiyle bilen kimse ancak âlim ve hakîmdir.”¹¹⁸ Bu ifadeler hikmetsiz hakikatten yahut da hakikatsiz hikmetten bahsetmeyi zorlaştırmaktadır. Mâtürîdî'ye göre tabiatta bulunan her şeyde akıllara hayret veren bir hikmet ve yaratıcıya işaret vardır.¹¹⁹ Bu demektir ki, tabiatta keşfi bekleyen pek çok hakikat vardır.

Hak ve hikmete ulaşmanın neticelerinden biri de bu yolla insan nefsinin mükemmelleşmesidir. Hakikati keşfe nail olan hikmete, buna nail olan kişi ise nefsinin kemaline nail olacaktır. Mâtürîdî, bu durumu, “gerçeğe uygun veya muhalif olan şeylerin hikmetle bilineceğini” söyleyerek¹²⁰ İbn Sina ise hikmet “gerçeklerin (hak ve hakikatin) bilinmesi yoluyla insan nefsinin mükemmelleşmesidir”¹²¹ şeklindeki izahlarıyla ifade etmektedirler. Gazzâlî (öl. 505/1111) de hakiki ilimleri hikmetin kendisi olarak değerlendirmiştir.¹²² Faydalı olan ilim, salih ve isabetli olan amel, maslahata uygun olan bilgi, övgüye layık olan her türlü eylem hikmet olunca,¹²³ gerçeklerin bilinmesinin bu bilgiye uygun şekilde gereğinin yapılmasına, bunun da insanın kemaline vesile olduğu görülmektedir. Hikmet sözcü-

¹¹⁵ Emine Ögük, “Kötülük Problemi Karşısında Etkili Öğreti: Hikmet ve Adalet,” *Din ve Hayat* 18 (2013), 70.

¹¹⁶ Bk. el-En'âm 6/73; İbrâhîm 14/19; en-Nahl 16/3; er-Rûm 30/8; ez-Zümer 39/5.

¹¹⁷ Bk. Dipnot 34.

¹¹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 386.

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 35.

¹²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/ 597.

¹²¹ İbn Sîna, *'Uyûnü'l-hikme*, nşr. Hilmi Ziya Ülken (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), 14.

¹²² Gazzâlî, *Mizânü'l-'amel* (Kahire: Mektebetü'l-Cündî, ts.), 68.

¹²³ Sadreddin Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî (Molla Sadra), *el-Hikmetü'l-müteâliye fi'l-esfâri'l-akliyyeti'l-erbaa* (Kum: Menşûrât'u Mustefevi, 1379), 3/514.

ğünün zıddı olan sefeh kavramının mahiyeti de bu bilgiyi pekiştirir: Cehalet, zayıf akıllılık, isabetsiz olan fikir gibi anlamlara gelen sefeh kavramı¹²⁴ Mâtürîdî'ye göre hikmetin zıddı olarak kabul edilir ve “her şeyi uygun olduğu yerden başka bir yere koymak” şeklinde tanımlanır.¹²⁵ Bu manada fiillerdeki çelişki ve işlerdeki karışıklık da sefeh kavramıyla ifade edilmiştir.¹²⁶ Sefih kişi neyi nasıl yapacağını bilmeyen ve işlerinde karışık ve düzensiz olan kişidir. Mâtürîdî'ye göre bir insanı sefeh, zulüm, yalan gibi çirkin fiilleri işlemeye sevkeden iki sebepten biri bilgisizliktir.¹²⁷ Bilgi ve hikmet hakikatin keşfi olunca, bu keşiften mahrum kalan kişi hikmetten uzaklaşacaktır. İslâm düşüncesi Yunan, Hint, İran, Mısır ve özellikle de Mezopotamya¹²⁸ kültürleriyle temasa geçerek kendisinde bulunan saf hikmetin kapsayıcı mesajına uygun evrensel bir kültür şekillendirmiştir. Böylece hikmet İslâm geleneğinde düşünce ve bilim alanında başlıca kavramlardan biri olarak önem kazanmıştır. Bu kültürün elde edilmesi ve yayılması için kurulan hikmet evleri¹²⁹ ilim adamlarının hikmet öğretilerini yeşerttikleri mekânların adı olmuştur.

Hakka ulaşmanın neticelerinden bir diğeri de hidâyettir. Allah insanları hidâyetine götüren fiilleri yaratmak suretiyle hakka iletmeyi murat etmiştir.¹³⁰ Buna göre peygamberlerin yoluna tabi olmak, iddialarının doğruluğunu kanıtlayan ve akla hitap eden delillere sahip olmak, inatçı olmayanları kabule mecbur tutan burhana sahip olmak icap etmektedir. Hak ve adalet sadece söylemde kalmakla yahut da kitaplara yazmakla değil, bizatihi toplumda ve insanlarda tezahür etmekle varlık kazanır. Kardeşlik hakkı, ticaret hakkı, karı-koca hakkı, işçi-işveren hakkı, öğretme-öğrenme hakkı, yetim ve yoksul hakkı, telif hakkı, kul hakkı gibi pek çok haklar tahakkuk ettiğinde ve sahipleri bu hakların gereğini yerine getirdiğinde hak yerini bulmuş olacaktır. Hakkın yerini bulmadığı durumda

¹²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/203.

¹²⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 176, 192; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/ 249.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/597.

¹²⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 349.

¹²⁸ Mâtürîdî'nin içinde yaşadığı bölgede de Tanrının fiillerinin sorgulanamayacağı ve Allah'ın hikmetinden sual olunamayacağı fikri hakim olmuştur. Hikmetin ilâhî orijinli olduğu düşüncesi benimsenmiş, yaratıcının hikmeti insana ait olan hikmetten farklı telakki edilmiştir. Kurt Rudolph, “Wisdom”, *Encyclopedia of Religion*, 15/395-6.

¹²⁹ Tarihte “Beytü'l-hikme” adıyla meşhur olan mekân bu evlerden biridir. Beytü'l-hikme'yi kuruluş ve gelişimi açısından inceleyen müstakil bir eser kaleme alınmıştır. Bk. Mustafa Demirci, *Beytü'l-hikme* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996).

¹³⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 459.

adalet ve özgürlükten bahsetmek mümkün değildir. Gerçek özgürlük de ancak hakikate ulaşmakla elde edilir.

Kur'an'da hak, adâlet ve hikmetin kaynağı ve ilk uygulayıcı olarak zikredilen Yüce Allah, insanların da bu kavramların ihtiva ettikleri anlam zenginliğini dikkate alarak yaşamalarını tavsiye etmiştir. Bu anlam zenginliği peygamberler ve kitaplar göndermenin en temel nedenini oluşturacak bir kıymete sahiptir.

Hakikate talip olan kalıcı olan ve daimi olana talip olmuş demektir. Mâtürîdî gerçeklik değeri taşıyan bilginin kalıcı olduğunu “nakledilege-len haberler ise gerçeklik değeri taşımayanlar varsa bunların kabul görmeyeceğini, gerçek ve doğru olan haberlerin ancak kalıcılık vasfına sahip olduğunu ifade etmek suretiyle söylemiştir.¹³¹ Peygamberlere ait olan bilgilerin günlerin ve zamanın uzayıp gitmesiyle gerçekliğini kaybetmeyip sabit kaldığını ifade etmiştir.¹³² Yine o, gerçek konumunda bulunan fikrin onu dile getirenlerin farklılık arzemesi sebebiyle değişmeyeceğini ifade etmiştir.¹³³

Hakikat hikmetle bilinir ve kişiyi hikmete taşır. Hikmeti de ancak hakikati arayanlar bulabilir; hakikate ve dahi hikmete ulaşmada akıl, önemli bir role sahiptir. Bu noktada hakikat yolculuğunun ana hedefi, akıl ve iman ile hükümlerdeki hikmetleri idrak etmek olarak kabul edilmiştir.¹³⁴ Mâtürîdî, açık ve anlaşılır olan hükümlerden hareketle kapalı ve örtük olan bilgilere asıllardan hareketle ferlerin bilgisine hikmet yoluyla ulaşabileceğini ifade etmiştir.¹³⁵

Sonuç

Eserlerinin muhtevasını nazar, istidlâl ve hikmet esaslı olarak hak, hikmet, adalet ve sıdk gibi kavramlar çerçevesinde inşa eden Mâtürîdî'nin sisteminin bir parçası olan hak, hakikat ve hikmet kavramları evrenin yapısını ve işleyişini belirleyen temel ilkelerin dayandığı dinamikler konumundadır. Her biri diğerlerini muhtevi olmak gibi üst bir statüye sahiptir. Hak ile hikmeti birbirini bütünleyen kavramlar olarak öne çıkaran

¹³¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 306.

¹³² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 329.

¹³³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 356.

¹³⁴ İbrâhîm Kalın, “Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet”, *Bilgi* 80 (Kış 2017), 11.

¹³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/ 597.

Mâtürîdî bunlardan her birine diğesinde olmayan anlamlar yükleyerek söz konusu kavramların anlam alanlarını zenginleştirmiştir.

Hak kavramı hakkın gereğinin hikmet ve adalete riâyeti gerektirmesi yönüyle diğelerini kuşatıcı bir mana içermektedir. Bu kavram İslam'ın en yüce değerlerini temsil eder. İslam'ın temel dinamikleri hak diye isimlendirilmiştir. Bu cümleden olarak Allah haktır. Rasûl haktır. Kur'an haktır. İslam haktır. Dinimiz müminlerden hakkıyla kul olmayı ve yaptıkları işleri hakkıyla yapmayı istemiştir. Gerçek mümin, hakkı hak kılmakla ve her hak sahibine hakkını teslim etmekle yükümlüdür. Bu ise, gerçeği gerçek olarak tanıma, başkalarına aynı şekilde tanıtmak ve onu uygulama alanına geçirmekle mümkündür. Bütün bu izahlar Mâtürîdî'nin insan fikrinden bağımsız olarak hariçte mutlak ve geçerli bir hakikatin mevcudiyetinin sabit olduğunu gösterir. Dolayısıyla hakikat kimsenin tekelinde değildir ve insanlar bu hakikate vasıl oldukları nispette onu temsil konumunda olurlar.

Hak/hakikat, evrende var olan varlıkların işleyiş kanunlarını/sünnetullahı bilme, eşyayı tanıma, vahyi anlama ve buna uygun davranış biçimleri sergileyebilme yetisini kullanmayı gerektirir. Bunun için ayrıca basiretli bir bakış açısı, sağduyu, adâlet, fıkıh, fehm, hakla bâtılı, iyiyle kötüyü ayırt edebilme yeteneği, ma'rifet, hayır, takva, ileri görüşlülük, zekâ kıvraklığı, derin anlayış gücü gibi değerlere ihtiyaç vardır. Bu demektir ki iman, şuur, ilim, ihlâs, takvâ ve sâlih amel olmadan Allah vergisi olan ve belirli liyakat ve sebeplere yapışma sonucu verilecek olan hakikat ve hikmete nail olmak mümkün olmaz. Bunu elde etme yolları da; okuma, dinleme ve gezi ile gözlemle elde edilecek hayırlı, faydalı ilimdir.

Ancak bu sürecin sadece neticesi değil, kendisi de değerlidir. Zira bu uzun süreç, insanın teorik anlamda bilgi donanımına sahip olmasını sağlarken; diğeryandan, hayatı, evreni, insanları ve bunlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunları tanımasını, vahiyle tecrübe alanı arasında sağlıklı ilişkiler kurmasını ve sağlayacaktır. Bu süreç adeta devam edip giden ve hiç bitmeyen bir yolculuk gibidir. Bu sürecin sonunda, belli bir seviyede ilmî ve fiilî olgunluk düzeyine ulaşmak mümkündür. Bunu sağlayan kişiler, doğaya, insana, toplumsal hayata hükmeden kanunların bilgisine ulaşarak, hikmete yaklaşmış, hayata dair doğru bakış açısı geliştirmiş, onlardaki kusurları farkederek değiştirme ve dönüştürme kıvamına ulaşmış, önce kendi nefsinde sonra da toplumsal düzeyde zengin bir ufuk sahibi olmuştur. Dünyadaki izzet ve şeref ancak bu yolla elde edilebilecektir.

Hakikat ve hikmet bilgisi, herhangi bir kişi yahut gruba körü körüne bağlanmak yerine, sürekli kendini yenileyen insan modelini öne çıkarır. Hakkı kendine ilke edinen kişi menfaat ve çıkar ilişkilerini bir kenara bırakır. Sadece kendi hukukunu değil, başkalarının hukukunu da en az kendi hukuku oranında gözettiğinden, zayıf olanı ezme, insanları aldatma, başkalarının hakkına tasallut etme gibi zalimane tutumlardan ve hak ihlallerinden uzak durur. Hakkın tanzimi için devlet otoritesinin tek başına yeterli olmadığının bilinci içindedir. Çünkü bu kişi haksızlıklara meyletmenin önündeki en güçlü engel olan adalet prensibine göre yaşamayı kendisine ilke edinmiştir. Bu kişi aynı zamanda teolojik ve tarihsel hataları fark edebilme fırsatı yakalar. Çünkü düşünen, akleden ve sorgulayan bir bakış açısına sahiptir. O ne olursa olsun, gerçeğin peşindedir. Hakikatın kimsenin tekelinde olmadığının bilinci içinde olduğundan herhangi bir yoruma körü körüne teslim olmaz. Aradığı hakikat ona zaman zaman kendisini bile aşması gerektiğini öğütler. Yine onu dogmatizm ve kibre karşı çıkmaya ve bilgi konusunda tevazulu ve alçakgönüllü olmaya sevk eder.

Hak ve hakikat ilkesi sosyal hayatın sağlıklı şekilde idame edebilmesi için insanlar ve toplumlar arası ilişkilerin belirli kurallara uygun şekilde devamına imkân sağlar. Bunlar hiçbir kişi, kurum ve toplumun kendisinden vazgeçemeyeceği evrensel bir değerlerdir. Zulüm ve işkencelerin had safhaya ulaştığı, dünyanın farklı bölgelerinde haksız yere insanların katledildiği, insanca yaşama hakkının ve insanlık onurunun ayaklar altına alındığı, ülkelerin zenginlik kaynaklarının sömürüldüğü dünyamızda hak ve adalet ilkelerini öne çıkarmak ve bunlara duyarlılık oluşturmak daha bir önem kazanmaktadır.

Mâtürîdî'nin hak eksenli bakış açısı, insanların düşünce dünyasına ve kabulüne açık fikirler ortaya koyması, hakikatlerin sahip olduğu güzel vasıfları insanlara göstermeyi amaçlaması açısından önemlidir. Bu yaklaşım, hem din anlayışında, hem din ile olan ilişkide, hem de insanlarla olan ilişkide esas alınan bir usule karşılık gelmektedir. Bu bakış açısı kitlelere hâkim kılındığında meselelere yaklaşım ve değerlendirme adına çok önemli bir adım atılmış olacaktır. Bu adımı atmanın ön şartı olarak hak ve adalete riâyet edenlerin sayısının çoğaldığı bir toplumda yaşamaktır.

Kaynakça

- Adem, Hikmet. "İslam'da Yönetim ve Adalet Anlayışı". *Yenifikir* 7/17, 72-92.
- Akpınar, Ali. "Kur'an-ı Kerim'de Hak Kavramı ve Seyehat Etme Hakkı". *İslami Araştırmalar Dergisi* 11/ 3-4 (1998), 187-197.
- Aydın, Hasan. "İslam Kelamcıları ve İbn Sina'ya Göre Bilginin İmkânı Sorunu ve Sofistler". *Felsefe Dünyası* 2/48 (2008), 96-106.
- Bilgin, Ömer Faruk. *el-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâhu tâcü'l-lügâti ve sıhâhu'l-arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1984.
- Çağıl, Orhan Münir. *Hukuk ve Hukuk İlmine Giriş*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1971.
- Çağrı, Mustafa. "Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/137-139. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çağrı, Mustafa. "İslam Ahlak Düşüncesinde Adalet". *Din ve Hayat* 18 (2013), 16-19.
- Çeçen, Anıl. *Adalet Kavramı*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993.
- Çetinkaya, Bayram Ali (ed.). *Akademide Felsefe, Hikmet ve Din*. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Dağ, Mehmet. "Eş'ari Kelamında Bilgi Problemi". *Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980), 97-114.
- Demirci, Mustafa. *Beytü'l-hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd. *el-Muhît fi'l-luğa*. thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsin. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1994.
- Ebü'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî. *el-Külliyât: Mu'cemu fi'l-mustalahâti ve'l-furûkil-lügaviyye*. nşr. Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Evkuran, Mehmet. "Kimlik-Hakikat Geriliminin Kelama Yansımaları". *Kur'an Kelamı: Kimlik ve Hakikat Olarak İslam*. ed. Musa Koçar vd. 25-45. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Mizânü'l-amel*. Kahire: Mektebetü'l-cündî, ts.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerîya. *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*. nşr. Abdüsselam Muhammed Hârûn. Beyrut: Dârü'l-cîl, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim b. Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2003.

- İbn Sîna, Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdullâh b. Ali b. Sinâ. *Uyûnü'l-hikme*. nşr. Hilmi Ziya Ülken. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- Kadî Beyzavî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. İstanbul: Dersaadet Yayınları, 1886.
- Kalın, İbrahim. "Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet". *Bilig* 80 (Kış 2017), 1-15.
- Karaman, Hayrettin vd.. *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- Kocabaş, Şakir. *İslâm'da Gerçeklik Kavramı: Kur'ân'da Hak Kelimesi*. İstanbul: Pınar Yayınları 2004.
- Kudat, Aydın. "Hak ve Hukuk Kavramları Üzerinde Bir Değerlendirme". *ADAM Akademi* 4/2 (2014), 87-106.
- Mâcîc Fahrî. *İslam Ahlâk Teorileri*. İstanbul: Litera Yayıncılık 2004.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. nşr. Bekir Topaloğlu vd. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Kitâbü't- Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2005.
- Molla Sadra, Sadreddin Muhammed b. İbrahim eş-Şîrâzî. *el-Hikmetü'l-müteâliye fî'l-esfâri'l-aklîyyeti'l-erbaa*. Kum: Menşurat'u Mustefevi, 1379.
- Özcan, Hanifi. "Mâtürîdî'ye Göre 'Hikmet' Terimi". *İslâmî Araştırmalar* 2/6 (1988), 42-46.
- Seyyid Şerif Cürcânî, Ebû'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Ta'rîfât*. nşr. Muhammed Sıddîk el-Minşavî. Kahire: Dârü'l-Fazîle, 1992.
- Topaloğlu, Bekir. "Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/152. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yücel, Yonca F. "Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme". *TBB Dergisi* 91 (2010), 335-357.
- Zebidî, Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebidî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. nşr. Mustafa Hicazî. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1989.